

Омуралиева Г.К., Карыбекова Р.О.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭПОСТОРУ, САЛТТАРЫ,
МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯНЫН
ЭЛДИК КАРАЖАТТАРЫ**

Омуралиева Г.К., Карыбекова Р.О.

**ЭПОСЫ, ТРАДИЦИИ, ПОСЛОВИЦЫ КИРГИЗСКОГО
НАРОДА – НАРОДНОЕ СРЕДСТВО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО
ВОСПИТАНИЯ**

G.K. Omuralieva, R.O. Karybekova

**KYRGYZ NATIONAL AND TRADITIONAL GAMES,
CUSTOMS, PROVERBS, EPOS - ECOLOGICAL, EDUCATION
AND NATIONAL RECOURCES**

УДК: 371/27:96.370

Бул макалада кыргыз элинин эпосторунун, салттарынын, макал-лакаптарынын, эпосторунун өсүп келе жаткан урпактарыбыз үчүн чоң экологиялык жактан тарбиялык мааниси бар экендиги тууралуу жазылып, аларга далилдүү мисалдар келтирилген. Кыргыз элинин байыртадан бери эле ата-бабалардын салттарынын алтын эрежелерин сактап, жаштарды адептүү, маданияттуу, барктуу, нарктуу кылып тарбиялап келишкендиги, жана аларда бүтүндөй тарбиялоонун көрөгөсү жаткандыгы, азыркы кездеги таалим-тарбиябызды ошолорго негиздөөнүн зарылчылыгы жаралып жаткандыгы тууралуу жазылган. Кыргыз эли көчмөн калк болгондугу, жан жыныбарлар, табигый жаратылыш чөйрө менен өтө тыгыз байланышта жашагандыгы, курчап турган табиятка өтө аяр мамиле жасагандыктары тарых барактарынан, эпостордон мисалдарды келтирүү менен кеңири баяндалат. Ошондой эле улуу муундар ар дайым майрамдаган, топтолгон жерлерде жаратылышты асыроо, таза сактоо, этият мамиле жасоо, сүйүү тууралуу көптөгөн тарбиялык маанидеги макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү айтышып, дайыма насааттарын айтуу менен жаштарды экологиялык жактан тарбиялашкандыгын чагылдырган макал-лакаптардан мисалдар келтирилген.

Негизги сөздөр: тарых, кыргыз эли, тарбия, оюндар, салттар, макал-лакаптар, учкул сөздөр, көчмөн, келечек муундар, экология.

В этой статье рассматриваются важное значение киргизских народных эпосов, традиций, пословиц поговорок в экологическом воспитании подрастающего поколения, которое обосновано фактическими примерами. Издревле кыргызский народ хранит золотые правила своих обычаев и традиций, на основах которых молодое поколение призывали к воспитанности, культуре, сохранению человеческих ценностей, в чем нуждается сегодня наше современное молодое поколение. В статье отражается кочевой образ жизни киргизского народа, гармонично живший в тесной связи с естественной природой, животным

миром, окружающей средой о котором свидетельствуют примеры из исторических надписей, эпосов киргизского народа. Также рассматриваются народные обычаи, праздники, пословицы и поговорки, которые проводились в тесной взаимосвязи с природой. В статье приводятся примеры народных метких изречений воспитательного экологического характера.

Ключевые слова: история, народ кыргызов, воспитание, игры, салттар, макал-лакаптар, крылатые слова, кочевник, подрастающее поколение, экология.

The article describes the importance of the Kyrgyz national epics, traditions, proverbs of sayings in the environmental education of the younger generation, which is based on actual examples. Since ancient times, the Kyrgyz people keep the golden rules of their customs and traditions, on the basis of which the younger generation called for good culture, preservation of human values, which our modern younger generation needs today. Indeed, article reflects the nomadic way of life of the Kyrgyz people, who lived harmoniously in close connection with nature, the animal world, and the environment, as evidenced by examples from historical inscriptions and epics of the Kirghiz people. Folk customs, holidays, proverbs and sayings, which were carried out in close relationship with nature, are also considered. The article provides examples of popular apt sayings an environmental educational nature.

Key words: history, kyrgyz people, culture, games, traditions, customs, aphorisms, nomadic, future generation, environment.

Кыргыз эли да дүйнө жүзүндө жашап жаткан бардык калктар сыяктуу эле коомдук өнүгүүнүн бир канча тепкичтерин басып өткөн. Бул өткөн ар бир тепкичтердин тушундагы кыргыз элинин да коомдук философиялык ой пикирлери калыптанып, бай руханий мурастары менен улуттук санаа-сезимдери жаш муундарды тарбиялоодо өзгөчө чоң мааниге ээ болгон.

Биздин элибиз байыртадан бери эле ата-бабалардын оюндарынын, үрп-адаттарынын салттарынын алтын эрежелерин сактап, жаштарды адептүү, маданияттуу, барктуу, нарктуу кылып тарбиялап келишкен, бул аларда бүтүндөй тарбиялоонун көрөңгөсү жаткандыгынын далили. Алар өздөрүнүн турмуш-тиричилигиндеги тажрыйбаларды топтоо менен катар, элдин жашоообразын чагылдырган, аларды ооз эки чыгармаларында колдонуп келишкен. Азыркы мезгилде биз, ата-бабаларыбыздын өрнөктүү жакшы жашоосу, алар бапестеп калтырган асыл мурстары жана жакшы касиеттери менен сыймыктанганыбызга карабастан, аларды өз жашоосуна өрнөк кылып ала албаган урпактар көп эле кездешет. Жогоруда саналып кеткен элибиздин үрп-адаттарын, асыл сапаттарын, колдонушкан салттарын, касиеттерин, оюндарын ж.б. азыркы өсүп келе жаткан жаш муундар өз жашоосунда өрнөк кылып алуусу зарыл экендиги замандын талабы болуп жаткандыгын танбай, моюнга алуубу забзел. Биздин сыймыгыбыз, туу тутуп мактанар тарыхыбыз булл биздин – ата-бабаларыбыз десек тура чечимге келгенибиз болуп саналат. Ал эми алардай болууга эч кандай аракет кылбаганыбыз – өтө чоң жаңылыштыгыбыз.

Кыргыз элинин илгертеден келе жаткан философиялык руханий салты бул – жаратылыш менен гармонияда жашоо. Ушул улуттук философиядан ХХ кылымда биз ажырап калганбыз. Кыргыз элинин байыркы үлгүлүү тажрыйбасын терең изилдеп үйрөнүп, азыркы кездеги таалим-тарбиябызды ошого негиздебей туруп элдин маданий деңгээлин көтөрүү мүмкүн эмес экендигин өз турмушубузда көрүп келе жатабыз. Жалпак тил менен айтканда, азыркы күндөгү эгемендүүлүктүн, демократиянын, улуттук кайра жаралуунун шартында «Кожожаш» менен «Асан Кайгынын» философиясына кайрадан кайтып келүү зарылчылыгы жаралып жатат. Бул философия жергебиздин экологиялык абалынын оңолушунун жана кыргызбаласынын ата конушту жашыл арчадай жайкалтып, көк шибердей көйкөлтүп, бүтүндөй табигый жаратылыш менен кучакташып, жуурулушуп бакыбат жашоосунун булагы, ачкычы боло тургандыгы айдан ачык түшүнүктүү болуп турат.

Кыргыз элинин эпостору, оюндары, салттары, үрп-адаттары, макал-лакаптары, учкул сөздөрү ар дайым жаш өспүрүмдөрдү, келечек муундарды тарбиялоо менен шайкеш келет, башкача айтканда элди, жерди, мекенди коргоого, табиятты сүйүүгө, ага этият мамиле жасоого, эр азамат болуп жетилүүгө машыгууга багытталган [1, 175].

Биздин кыргыз эли көчмөн калк болгондугу, жан жаныбарлар, табигый жаратылыш чөйрө менен өтө тыгыз байланышта жашагандыгы, курчап турган

табиятка өтө аяр мамиле жасагандыктары тарых барактарынан белгилүү.

Кыргыз элинде «Ат – адамдын канаты» – деген макал бекеринен айтылган эмес.

Баатырлардын минип жүргөн тулпары, ээрчитип жүргөн тайганы менен кошо сүрөттөлгөндүгүн, кыргыз элинин эпостук чыгармаларынан кездештирүүгө болот. Элибиз эпостук чыгармалардагы күн, ай, жер, тоо, таш, суу, өсүмдүктөр, жан жаныбарлар, жана башка жаратылыштын элементери адам баласы менен тыгыз байланыштуулукта экендиги тууралуу ойлорду ыр түрүндө угушуп, аны адатка, салтка айландырышып, алар аркылуу жаштарды жаратылышты коргоого, элди, жерди, мекенди сүйүүгө, патриоттуулукка, чыдамкайлыкка, эрктүүлүккө, үндөп, тарбиялап келишкен.

Байыркы кылымдарда, өзгөчө согуш, жоокерчилик заманда адамдар жаратылыштын көп сырдуу көрүнүштөрүнөн өздөрүнө колдоо башкача айтканда жардам күтүшкөн. Алар жеңишке жетүүнүн жолун жаратылыш сырларын билүүдөн, ачуудан көрүшкөн. Мисалы, Манастын өлүмүнөн кийин аны жоктоп, 6 күн ай чыкпай түн болуп, жер чайпалып, тоолор урап, таштар кулап, чер токойлор сулап, табият да кайгысын билдирет. Желмаян төөсү болсо көзүнөн жашын төгүп, чөгүп жатып калса, Кумайык адамдан артык өңүрөп аза күтөт. Акшумкары кайып болуп качып, Нарбуудан байласа токтобой же оттобой өз ээлерин жоктошот – деп адам жаратылыш, жан жаныбарлардын биримдигин ыр түрүндө чагылдырышкан. Бул нагыз экологиялык тарбиянын булагы деп айтсак туура болот. Чоң казатта Манас Алманбет, Сыргак, Чубактардан айрылып, аларды жоктоп турганда кайың ыйлап, тал ыйлап баатырдын азасын тең бөлүшөт. Набыт болгон Алманбеттин сөөгүн Бакай Саралага жүктөп, аны аман-эсен элге жеткирүүнү табыштап, жолго салат. Сарала айбан болсо да, Алманбеттин сөөгүн элге жеткиргенде, башын жерге салып, аза күтүп, мүнкүрөп, карып болуп келгендиги сүрөттөлөт [2, 73].

Адам баласы менен жан-жаныбарлардын ортосундагы жылуу мамилелер «Толтой» эпосунда да ачык байкалат. Кар жаап турганда Толтой ууга чыгат. Толтойдун каршылашы Контукчунун арам оюн сезгендей, бүркүттү кое бергенде шаңшып учуп, аны үрпөйүп карайт. Контукчунун Толтойду адаштырып, мөңгүгө алып бара жаткандыгын байкаган Толтойдун тайганы Толтойду өлүмдөн сактап калат. Эпосто тайгандын адамдан акылдуу экендигин, билгичтик сапаттары ачылып, Толтойдун ынагы, эч нерсеге алмаштыргыс байлыгы катары берилип, жаныбар менен адамдын достугу, бири-бирин өтө жакшы көр-

гөндүгү тууралуу сүрөттөлөт. Тулпары кошкуруп, бүркүтү шаңшып, тайганы үрүп, Контукчу Толтойго кастык кылып өлтүрмөкчү болгондо, Толтойду ойготуп жиберип, аны өлүмдөн алып калышат. Анын минген аты Суркоендун, Толтой жараланып жолдо калганда ээсин таштабай жанында жүргөндүгү – аттын айбан болсо да ээсине болгон жылуу мамилесин көрсөтөт. Жаныбарлар Толтойдун ынагы, эч нерсеге алмаштыргыс байлыгы катары берилет. Эпостун мындай мазмунун уккан жаштар албетте жаныбарларга, итке Толтой сымал дос болууну, итке жакшы мамиле жасоону самашат. «Ит – адамдын жолдошу» - деген макалдын маанисин терең түшүнүүгө, чечмелөөгө багыттайт. Баатырдын бүркүтү, тайганы жана, тулпары аң уулоода гана кызмат кылбастан, аны коргоп, кырсыктан, өлүмдөн сактап калышса, жарадар болгондон кийин да жанынан кете албай турушу адам менен жаратылыштын, жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы бекем, ажырагыс биримдиктин болушуна мисал катары кароого болот [2].

Эзелтеден айтылып келе жаткан Кыргыз элинин салттары, үпр-адаттары, макал-лакаптары, учкул сөздөрү, колдонушкан оюндары, асыл мурастары, жакшы касиеттери бүгүнкү күнгө дал келип, алардын өзүнүн маани-маңызын, күчүн жоготпой келе жаткандыгына саресеп салып, ой жүгүртүп, баамдап, талдап көрүп, төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот: биздин ата-бабаларыбыз сабатсыз болсо да, учурдагы билимдүү жаштардан алда канча акылдуу жана көрөгөч экендигине сыймыктанууга аргасыз кылат. Алар кооз шаарларды түптөп урпактарына калтырбаса да, заңгыраган имараттарды курбаса да, азыркы кездеги жашап жаткан инсандардан улуу, алардан бир нече эсе кымбат болгон ооз эки сөз байлыктарын, макал-лакаптарын, учкул сөздөрүн, мурастарын, оюндарын, салттарын, үпр-адаттарын кийинки муундарга калтыргандыгы, кыргыз элинин байыркы улуу эл экендигин айгинелеп турат. Белгилүү даанышман Сервантестин: «философияны чабандын үйүнөн табасың» - деп айткан учкул сөзү, жогорудагыларды ырастап турат [4, 44].

Доордон-доорго, кылымдан кылымга, адам баласы келечектеги жаштарды тарбиялоонун мыкты үлгүлөрүн жаратып, сактап, аны улам кийинки урпактарына калтырып келген. Келечек жашоодо, ар бир элдин кийинки муунду тарбиялоо милдети турат. Келечекте өсүп келе жаткан жаш муундар үчүн экологиялык тарбия берүү маселеси – үзгүлтүксүз жүрүп туруучу, түбөлүктүү көйгөй болуп саналат. Ал адамзаттын өнүгүү процессинин негизги, жана өтө курч маселелери катарында орчундуу мааниге ээ [5, 127].

Табигый жаратылыштын сырын, мыйзам

ченемдүүлүктөрүн билген адам аларды турмушунда өз керектөөсүнө ылайыктуу пайдалана алат. Адамзаттын негизги милдеттеринин бири - табиятты таанып билүүнүн негизинде маданий турмушту максаттуулук менен өзгөртүү, аны пайдалануу.

Биздин ата-бабаларыбыз кат тааныбай, билимсиз болгон мезгилинде эле кыштын оор, жеңил болушун билишкен. Бул жылы ай жаанчыл болот, же кургакчыл болот же кыш оор болот деп алдын ала табияттын сырын билишип, ошого жараша турмуш тиричилигине кам көрүүгө аракет жасашкан. Мындай салттуу билимдер жайылтылууга, сакталууга, корголууга гана татыктуу болуп, кыргыз эли табигый жаратылыш менен өтө тыгыз, жуурулушуп жашап келишкендигин көрсөтүп турат.

Өз муктаждыктары үчүн жырткыч алгыр куштарды багуу, үйрөтүү, аларды колдоно билүү башкача айтканда мүнүшкөрлөр менен канаттуунун ортосундагы мамиле байыркы кыргыз элинин арасында ардайым байкалуучу көрүнүш. Алгыр куштарды таптоо эрежелери, анын сырын билүү да кылымдардан бери өздөштүрүлгөн жана ушул күнгө чейин уланып, кыргыз оюндарынын түрүнө кирет. Аларды багып, таптаган адамдар колундагы жаныбарларга адам сыяктуу мамиле жасашып, алар менен адамча сүйлөшүшкөн. Саяпкерлер, мүнүшкөрлөр же жаныбарларды тапташкан адамдар, тапталып жаткан жаныбарлар менен бирин-бири түшүнүшкөн жана жаныбарларга өтө этияттык менен аяр мамиле жасаган

Көчмөн элдердин маданияты, цивилизациясы ар дайым жаратылышка гормониялуу жүргүзүлгөн. Жаратылышка зыян келтирбөөгө, жабыркаптоого аракет жасашкан. Мисалы, көчүп-конуп жүргөн жерлерин дайыма таза сактоого аракет кылышкан. Бир конуштан көчүп кеткенден кийин, журт башы конушту тазалоону талап кылган себеби, көчүп кеткенден кийин артынан «конушун булгап, тазалабай кетиптир» - деген сөздөн намызданышкан.

Ата-бабаларыбыз жылдын белгилүү бир мезгилдеринде майрамдарды өткөрүп турушкандыгын, өткөн кылымдарда жазылып кеткен маалыматтардан кезиктирүүгө болот. Өткөрүлө турган майрамдары, салтанаттары, көңүл ачуулары, оюндары бош убактыларында ачык абада, табияттын таза сулуулугунда өткөрүлгөн. Жараткандан элдин жашоо турмушундагы кургакчылык, жамгыр, каатчылык, молчулук, жакырчылык, ар кандай кырсыктар, коркунучтардын болбоосун тилешип, ар кандай салт, үпр-адаттарды колдонушкан [6, 44].

Улуу муундар ардайым майрамдаган, топтолгон жерлерде жаратылышты асыроо, таза сактоо, этият мамиле жасоо, сүйүү тууралуу көптөгөн тарбиялык маанидеги макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү айты-

шып, дайыма насааттарын айтуу менен жаштарды тарбиялашкан. Мисалы: «Чынар жыксаң, чырпык тик», «Эр элдин көркү, токой жердин көркү», «Булгап ичсең – булак да түгөнөт», «Булактын өзүн эмес, көзүн сакта», «Ачуусуна тийсең, кумурска да чагат», «Гүлдү сен үзгөн кезде, тикени келсин эске», «Ийинге кол салганда, жыландын уусун эсте», «Жаман атты баксаң – тулпар, күйкөнүн табын тапсаң – шумкар» [7, 34] ж.б. ушул сыяктуу макал-лакаптарды айтуу менен чогулган жерлерде жаштарда жаратылышты сактоого, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүнө жараша мамиле жасоого үндөшкөн.

Элибиздин улуу муундарынын жаштарга карата айтылган насаат сөздөрүндө да катылып жаткан сырлар бар экендигин биз төмөндөгүлөрдөн байкайбыз: «Отко суу чачпа» деген сүйлөмдү чечмелесек, анын ичинде көптөгөн сырлар катылып жатат – ысып турган отко суу чачылса, күл сапырылат да күлдүн корү көзгө түшүшү мүмкүн. «Күлдү тебелебе» – күлдүн курамында ар кандай химиялык заттар бар, алар бут, бөйрөккө зыян келтирши мүмкүн. Күлдү көп тебелеп жүргөн адам буту оорукчан болуп, баспай да калары тууралуу маалыматтар белгилүү. «Чайды үйлөп ичпе» – баланы сабырдуулукка, сабырдуу болуп чоңоюуга тарбиялашкан. Азыркы кезде медициналык көз караш менен алганда ысык ичүү тамак сиңирүү органдары үчүн зыяндуу деп эскертишет. Мындан башка: «Тамак жеп жатканда сүйлөбө», «Сууну отуруп ич», «Конок келсе үй шыпырба», «Түндө тырмак алба», «Күн отургандан кийин эшик шыпырба», «Колуңду төбөнө койбо», «Адам кааласа таштан суу, такырдан гүл чыгарат» [5] жана башка көптөгөн элдик түшүнүктөр баланы туура тарбиялоого багытталган. Азыркы илимий көз караш менен анализдегенде, бул айтылган насааттардын ар биринде, чоң маани жатат.

Кыргыз элинин залкар жазуучусу, академик Ч.Айтматов: «Кыргыздын макал-лакаптары педагогиканын ролун аткарат» – деп айткан.

Кыргыз элинин малчылык менен тиричилик өткөргөн көчмөн турмуш өткөрүүсүндө да катылып жаткан табияттын сырлары жатат. Мезгил-мезгили менен алмаштырып, жайыттарды калыбына келтирүү, аларды эс алдыруу сырлары жатат б.а. алар жаратылыш ресурстарына сарамжалдуу, үнөмдүү мамиле жасоону ошол мезгилде эле билишкен. Тезекти

отун катары колдонушкан, бул бир жагынан жаныбарлардын калдыгы менен булгануудан сактаса, экинчи жагынан дарактарды, токойлорду сактап калуу, үнөмдөө мүмкүнчүлүктөрүн жараткан.

Көчмөндүк кылып тиричилик өткөргөн кыргыздар күн энергиясын, шамалды пайдалануу менен өздөрүнүн эт, сүт азыктарын, жемиштерди кургатуунун, сүрсүтүүнүн көптөгөн ыкмаларын колдонушкан. Жаман нерселерден, булгануудан, ыпластыктан, ооруу-сыркоолордон сактануу үчүн аластоо, дары чөптөрдү пайдаланышкан.

Жыйынтыктап айтканда, кылымдардан бери калыптанган, ата-бабаларыбыздан калган кыргыз эпостору, салттары, макал-лакаптары, үрп-адаттары, насааттары, оюндары азыркы күндөгү кыргыз коомчулугунда негизги, маанилүү роль ойнойт. Алардын жаш жеткинчектерди ар тараптан, экологиялык жактан тарбиялоодогу милдеттери чоң жана кыргыз элинин гана салтына мүнөздүү жактары кылымдар бою сакталып, муундан-муунга өтүп, аздектелип мурас катары сакталып калуусу абзел.

Ата-бабаларыбыздан калган асыл, баалуу руханий кенчти канчалык терең изилдеп үйрөнүп, туура баалап, чеберчилик менен пайдалана билген сайын, алар бизге өзүнүн укмуштуудай купуя сырларын улам жаңылап ачып бере берет. Түгөлбай Сыдыкбек уулу айткандай: «Бул улуу мурас сууга жуулбайт, отко күйбөйт, алааматтарда кыйрабайт». Табигый жаратылыш кубулуштарынын өз ара мамилелеринин манилүү экенин, аны калыбына келтирүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу жана жаратылыш мыйзамына жагымсыз аракеттерди жасабоо керектиги тууралуу тарбияны күчөтүүбүз – азыркы замандын эң негизги талабы экендигин ар бир инсандын көңүл чордонунда болуусу зарыл.

Адабияттар:

1. Жусупов К. Кыргыздар I-II китеп. - Б., 1993. - 220, 527, 475-беттер.
2. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. - Б. 2002. - 73-бет.
3. Жусуп Мамай. Толтой. - Б., 1999. - 37-бет.
4. Элдик ооз эки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. Ф. – 1973. 127-бе
5. Султанбаев Т., Мусаканова М. Сөз дайра. - Ош, 2017. - 42-44-беттер.
6. Х.Карасаев. Накыл сөздөр. - Б., 1980. - 34-бет.

Рецензент: к.биол.н., профессор Раимбеков К.Т.